

Separatum

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

Annales Musei Ethnographiae

LXXV.

1993.

Néprajzi Múzeum Budapest

TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva
Budapest

ILLUSZTRÁCIÓK A 18. SZÁZADI VALLÁSOS PONYVAIRODALOMBAN

1984-ben elkészült az akkor hozzáférhető 18. századi vallásos tárgyú ponyvafüzetek első bibliográfiai számbavétele és elemzése.¹ Ez a kísérletnek és mintavételnek tekinthető anyaggyűjtés összesen 336 darab, többségében Magyarországon megjelent magyar, német és szlovák nyelvű nyomtatványt tartalmaz. A nagyobb műfaji csoportok az egyházi népének, az imádság és a történelmi ének. Ezekhez az elmélkedés, a kegyhelytörténet, a történelmi („exemplum”), az alkalmi tudósítás és temetési ének, a vitairat és a paródia kapcsolódik. A tematikus vizsgálat szerint a katolikus kiadványokban központi helyet foglal el Mária és a szentek tisztelete, a búcsújárás, a bűnbánat, a halál, a szenvedéstörténet és az oltáriszentség gondolata. A protestáns jellegű ponyvafüzetekben csaknem kizárólagos igénnyel szerepel a bűn, a megtérés, a halál és a túlvilág eszméje. A szövegek egyik része a középkori latin egyházi irodalommal áll kapcsolatban, másik része 16–17. századi előzményekre megy vissza, míg a harmadik csoport korabeli szerkesztésre vall. Ez egyben utal a szöveganyagban megfigyelhető, egymástól jelentősen eltérő stílusrétegekre.

A kiadványok terjesztésében és használatában fontos szerepet játszottak az illusztrációk. Ilyenek az egész anyag mintegy kétharmad részében található, rendszerint címkép, fejléc és záródísz funkcióban. Ezek az ábrázolások szoros kapcsolatban állnak a sokszorosított kisgrafika más műfajaival. A kutatásnak ebben a kezdeti szakaszában az eltérő használati funkció miatt indokoltnak látszik a ponyvafüzet-illusztrációk önálló, az adott kiadványok szöveganyagával egyenrangú, együttes vizsgálata. A forrásanyag művelődéstörténeti jelentőségét elsősorban az adja, hogy ez a képi világ volt az első, amellyel a szélesebb társadalmi csoportok tartós és közeli kapcsolatba kerültek, s amely fontos szerepet játszott a vizuális kultúra, az értékrendek és magatartásformák kialakításában, közvetítésében. A kiadványok használói számára elsősorban a képek tartalma, szöveget igazoló funkciója és tanító, didaktikus célzata volt meghatározó. Ezért az elemzésben a kommunikáció- és hatástörténeti, valamint az intencionális és funkcionális szempontok állnak előtérben.

¹A tanulmány Tüskés Gábor: Fejezetek a 18. századi vallásos ponyvairodalom történetéből. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest 1984. című kézirat 5. fejezetén alapul. Itt a teljes forrás- és irodalomjegyzék is megtalálható. A disszertáció eredményeit az illusztrációkra vonatkozó elméleti fejtegetésekkel és a fontosabb szakirodalommal együtt összefoglalja Tüskés–Knapp 1985. – A szöveg első változatához fűzött megjegyzésekért Galavics Géának mondunk köszönetet.

Technika, mesterek

A ponyvafüzeteket díszítő illusztrációk a technikai kivitel szempontjából háromféle megoldást mutatnak. A képek túlnyomó többsége fametszet, s csupán elvétve találkozunk rézmetszet alkalmazásával. Ezen kívül sűrűn előfordul a nyomdai elemekből variált kereteknek, nyomdadíszeknek az előbbi két technikával történt együttes vagy önálló felhasználása. A 15. század végéig lényegében nincs különbség a fametszetek és a magas művészet alkotásainak technikai színvonala között, ezt követően azonban szakadék keletkezik közöttük. A 18. századi fametszetek a ponyvafüzetek címlapján egyszerű kézművesek keze nyomát mutatják, technikai megvalósításuk messze elmarad a két-háromszáz évvel korábbi alkotások színvonalától. Másrészt a tömeges képtermelésben a fametszetet már a 16. század végén kezdi felváltani a rézmetszet, s a rézmetszetű illusztrációk alkalmazása a könyvkiadásban – jórészt a jezsuiták ellenreformációs tevékenységéhez kapcsolódva – a 17. század első felében általánossá lesz. Ezzel a ponyva- és a könyvillusztáció előállítás és nyomtatási technikája szétválik: a 18. században csak nagyon kevés rézmetsző illetve nyomdász vállalkozik arra, hogy a filléres ponyvafüzetek címlapját a több fáradsággal járó és költségesebb rézmetszettel díszítse illetve díszíttesse. Ezzel párhuzamosan az öntött nyomdai díszek variálásával megszerkesztett címlapkeretek a könyvnyomdászatban fokozatosan kiszorítják a fadúcokból összeállított díszkereteket és fametszetű címlapokat, amelyek a ponyvanyomtatványokon tovább élnek.

A ponyvafüzetek címlapjait díszítő fametszetek vizsgálatát nehezíti, hogy ezek készítőit rendszerint nem ismerjük, keletkezési idejükre és helyükre is csak bizonytalanul következtethetünk. S bár tárgyuk, méretük, külső megjelenésük és ikonográfiai sajátosságaik alapján bizonyos tartalmi és stílusbeli összefüggések megfigyelhetők közöttük, pontosabb meghatározásukat több körülmény akadályozza. Az illusztrációk fadúcainak készítőit nem kell feltétlenül az esetleg ismert nyomdász környezetében keresnünk, mivel a dúcok származhatnak az eladásra is termelő európai vagy magyar metszőműhelyekből. Ismert jelenség a fametszetű képek vándorlása, a nyomdakészletek keveredése. Néhány esetben lehetőség nyílik a kiadványoknak épp a metszetek, nyomdadíszek által történő azonosítására, nyomdához kapcsolására. Erre akkor van alkalom, ha egy nyomdától nagyobb mennyiségű datált anyag áll rendelkezésre, s ezek a kiadványok olyan jellegzetességekkel rendelkeznek, amelyek más nyomdák anyagából hiányoznak. Így sikerült például a korábbi kutatásnak meghatározni a több generáción át működő soproni Siess nyomda számos német nyelvű füzetes kiadványát; a címlapmetszetek és záródíszek nagy része ebben az esetben föltehetően maguknak a nyomdászoknak a munkájára vezethető vissza (RIEDL–KLIER 1958. 14).

A fametszeteknek csak kisebb része készült megrendelésre, többségüket metszéssel foglalkozó nyomdászok, nyomdászsegédek készítették. Az egyházi (elsősorban a ferences kézben lévő) nyomdák kiadványainak metszeteinél gondolhatunk ügyeskező faragó szerzetesek munkájára. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy jónevű rézmetszők gyors jövedelmet remélvén fametszeteket is készítettek, s szignálatlanul adták el ezeket. A 19. századi sokszorosított grafikával kapcsolatban a kutatás rámutatott a mézeskalácsformák mintakincsének a ponyvafüzeteket díszítő fametszetekkel való hasonlóságára

(WEINER 1964. 20–22). A tipológiai egyezésem és formai kölcsönhatáson túl az is lehetséges, hogy a metszetek dúcait és a mézeskalácsformákat részben ugyanazok a fametszők készítették.

A fametszetek közül mindössze három alkalommal találtunk utalást a készítőre. Az *Ájtatos ének a Jézus Krisztushoz* című, impresszum nélkül megjelent füzet címlapmetszetén a keresztrefeszített Krisztust látjuk két mellékalakkal, a metszet vízszintesen vonalkázott háttérben az egyelőre megfejtetlen I. A. monogramot olvashatjuk. Egy másik, föltehetően a soproni Siess nyomdában évszám nélkül kiadott német nyelvű nyomtatvány hasonló témájú fametszetén az S. szignatúra látható. A metszet évszámmal 1801-ben jelenik meg először a soproni Siess József Antal egyik kiadványán, majd ugyanott még többször előfordul. A metszettel kapcsolatban a kutatás feltételezi, hogy az valamelyik Siess munkája (RIEDL–KLIER 1958. 14, 51). A stílussajátosságok alapján valószínű, hogy az ugyanebben a nyomdában készült kiadványok fametszeteinek további része is ugyanettől a kéztől származik. Bővebb ismereteink csupán egyetlen fametszőről vannak. Egy impresszum nélkül megjelent, a 18–19. század fordulójára datálható kiadvány címlapján a Szt. István felajánlja a koronát Máriának témájú egész oldalas fametszet látható, melyen a Gritner nevet olvashatjuk. J. Gritner német származású, a 18. század második felében Franciaországban és 1780–1817 között Magyarországon működő fametsző munkásságára az újabb kutatás derített fényt (VAYERNE ZIBOLEN 1981). Eszerint ő volt a rajzolója és metszője többek között Kömleai János *Szükségben segítő könyve* német előképek alapján a magyar viszonyokhoz alakított illusztrációinak, Rát Mátyás 1780-ban megjelent *Magyar Hírmondója* fejlécének. Nevét ezen kívül számos rangosabb produkció és ponyvanyomtatvány metszetén is megtaláljuk. A művészettörténet már százánál több Gritner nevéhez kapcsolható fametszetet tart számon, melyek a pozsonyi és kassai Landerer-, a pozsonyi és komáromi Weber-, a váci és nagyváradai Gottlieb nyomda, a Debrecenben, Nagyváradon és Miskolcon dolgozó Szigethy Mihály, a kolozsvári és szebeni helynevekkel kiadó Hochmeister Márton, a pesti Trattner Mátyás és a győri Streibig József különféle kiadványaiban láttak napvilágot. A Szt. István felajánlja a koronát Máriának kompozíció megtalálható az *I. S. Oratio de reliquiis sanctorum die festo divi Stephani regis Hungariae* című, Vácott 1796-ban megjelent kiadványban is (ebből közli VAYERNE ZIBOLEN 1981. 49. kép), s föltételezhető, hogy a metszet eredetileg e nyomtatvány számára készült, és csak utólag került felhasználásra az egy kivétellel háború idejére való imádságokat és éneket tartalmazó ponyvafüzetben. Gritner e munkájához valamilyen előképet használhatott: a tiszta vonalú, arányos kompozíció közel áll Jacob Gabriel Mollinarólának a győri székesegyházban lévő azonos témájú domborművéhez.

Lényegesen könnyebb feladat a kevés számú rézmetszet azonosítása, mivel a metszők minden esetben nevével ellátták munkájukat. A hat rézmetszet közül négy egy-egy, a nagyszombati Jezsuita nyomdában készült kiadvány címlapját díszíti, ami jól mutatja, hogy rézmetszetek alkalmazására elsősorban egyházi nyomdáknak volt lehetősége. Egy esetben a könyvtári pecsét kibetűzhetetlenné tette a művész nevét (*1. kép*), az F. ...ats betűkből Frederik Bouttats 17. századi antwerpeni rézmetszőre gondolhatunk, akinek például Zrínyi Miklóst ábrázoló metszetét ismerjük (Mária megkoronázása) (Vö. PATAKY 1951. 152. nr. 82. A rézmetszők adataira I. THIEME–BECKER 1907–1950). Gonzágai

Szt. Alajos képét (2. kép) a nagyszombati Joseph Jäger (1744, megjelent 1768) mellett a bécsi Johann Christoph Winkler (megjelent 1765) is megmetszette. A Winkler-metszet feliratából tudjuk, hogy előképe a bécsi jezsuitáknál található. Jäger munkái közül említést érdemel a máriavölgyi oltárképet ábrázoló metszet (PATAKY 1951. 114), Winkler pedig a budai Egyetemi nyomdával szerződést kötött az Officium Rákoczinum illusztrálására (SZILÁRDFY 1981. 130). Winklernek van még egy másik metszete is az anyagban, amely a Szt. László vizet fakaszt a sziklából témát ábrázolja egy negyedréti alakú, impresszum nélküli kiadvány címlapján. A kompozíció Andreas Schmutzer 1747-ben Bécsben megjelent hasonló témájú metszetét követi (3. kép), amely más ismertebb ábrázolásoknak is közvetlen előképül szolgált (GARAS 1960. 188. 280. jegyzet). A negyedik nagyszombati nyomtatványt díszítő metszet a 17–18. század fordulóján Bécsben és Nagyszombatban működő Frank von Langgraffen munkája (PATAKY 1951. 166–168). A Nepomuki Szt. Jánost a szokásos attribútumokkal ábrázoló metszet nem sokkal a szentéavatás (1729) után készülhetett, s így a művész legkésőbbi ismert munkái közé számít. Másfelől a kiadvány 1777-ben jelent meg, ami jól mutatja a metszetek továbbélését, évtizedek múlva történt ismételt felhasználását. A rézmetszetű képek közül utolsóként

1. kép. A gyermek Jézus megkoronázza Máriát. Címoldal, 1670 körül, rézmetszet másodlagos felhasználásban. JI. F. (Boutt)ats ex. Boldogságos Szűz Máriához Nagy Asszonyunkhoz áhítatos Fohászzkodások. Nagyszombat, 1763. Catech. Bibl. (OszK Knyt 2917)

2. kép. Gonzágai Szent Alajos. Címoldal, 1744, rézmetszet másodlagos felhasználásban. JI. Joseph Jäger sculp. Tyrna. 1744. (Vera effigies Sancti Aloysii Gonzagae...) Nagyszombat, 1768. Catech. Bibl. (OSzK Knyt 2915)

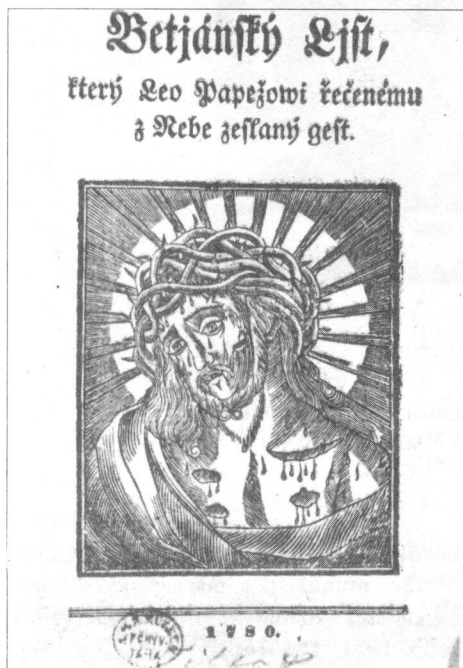

3. kép. Szent László vizet fakaszt a sziklából. Címoldal, 1770 körül, rézmetszet. JI. JC. Winkler sc. Vien. (Szent László Magyarok Királya...) H. n., é. n., ny. n. (OSzK Knyt 2982).

említjük a 18. század magyarországi rézmetszői között az egyik legismertebbnek számító, 1760-ban Budán meglepedett Johann Philipp Binder munkáját: a máriabesnyői kegy-szobrot ábrázoló metszetet, amely egy, a budai Landerer „maradványi betűivel” (1771 után) megjelent kiadvány címlapját díszíti (PATAKY 1951. 166–168).

Ábrázolástípusok

A főbb ikonográfiai típusok közül (a sokszorosított grafika jó ikonográfiai csoportosítását adja BERTARELLI–NOVATI 1911) elsőként a Krisztus személyéhez kapcsolódó nagyszámú ábrázolást említjük. Jézus gyermekkorának epizódjai közül a betlehemi jelenet és a menekülés motívuma fordul elő. A zárókép formájában feltűnő betlehemi jelenet a szent családot ábrázolja: a fekvő Jézus fölé Mária és József hajol, jobbra számarfej, balról ajtón beköszönő, kalapot emelő pásztor, fölöttük angyalfej lebeg. Krisztus életének jelenetei közül legnagyobb számban a szenvedéstörténet és a keresztfeszítés bemutatásával találkozunk. A szenvedéstörténet jelenetei: elesik a kereszt alatt; az ecce homo négy, egymástól eltérő ábrázolása; ugyanaz a töviskoronás Krisztus fej két különböző kiadványon (4. kép). A megfeszített Krisztust rendszerint a szokásos mellékalakok veszik körül; a háttérben vársziluett; Mária feje felett hold (RIEDL–KLIER 1958. 37. 4. kép); a kereszt tövénél halálfej csontokkal, a háttérben város körvonalai; alul Crucifixio felirat (ua. 51. 1. kép); háttérben ház, sűrű vonalkázással kidolgozott alakok (ua. 51. 2. kép). Az egyik szlovák kiadvány címlapján Mária Magdolna térdel a kereszt tövében, a háttérben balra város, jobbra hegyek. Ennek föltehetően átmetszés során, a jobb és baloldal felcserélésével keletkezett változatát látjuk egy másik címlapmetszeten, ahol a metsző halálfejjel és

4. kép. Töviskoronás Krisztus a vállsebbel. Címkép, 1780, fametszet. Betjanský Ljst, který Leo Papežowi řečenému z Nebe zeslaný gest. H. n. 1780. ny. n. (OSzK Knyt sz. n.)

5. kép. A katona megnyitja Krisztus oldalát. Címkép, 1790 körül, fametszet. Nábožná Pjesen o Vmučenj Pána Gežjsse Krysta. H. n., é. n., ny. n. (W. Skalicy, 1790 körül, Skarnycl?) (OSzK Knyt sz.n.)

szájában almát tartó kígyóval egészítette ki az ábrázolást. Jó grafikai előképre lehet gondolni annál az ugyancsak szlovák ponyvafüzeten látható többalakos keresztrefeszítésnél, amelyen hegyeket mutató háttér előtt baloldalt térdelő nőalak, mellette lándzsás katona megnyitja Krisztus oldalát, jobboldalt további két katona, valamint egy gyászoló nő- és férfialak áll (5. kép).

Néhány alkalommal a keresztrefeszítés mellékalakok nélküli ábrázolása is előfordul: háttérben tájjal; háttér nélkül, hullámvonalas belső és virágos külső keretezésben. Találkozunk II. Ferdinánd keresztjének – későbbi német nyelvű ponyvametszeteken még gyakrabban előforduló – pontozó modorú fametszetes ábrázolásával is (RIEDL–KLIER 1958. 30. nr. XLIII). Mint ismeretes, az ábrázolás a megszólaló feszület legendatoposzáinak arra a változatára megy vissza, amely szerint amikor II. Ferdinánd császárt 1619-ben a protestánsok szorult helyzetbe hozták, a császár térdre borult a bécsi várkápolnában ma is meglévő feszület előtt, és Krisztus szavait hallotta: Ferdinánd, nem hagylak el téged! (RIEDL–KLIER 1958. 8).

Két, föltehetően ugyanott készült, eltérő tartalmú magyar és szlovák nyelvű kiadvány fejlécén fordul elő a feltámadt Krisztus felhővel és sugárkoszorúval övezett figurája, mellette kétoldalt két-két evangélista alakja a saját szimbólumával. A feltámadt Krisztust látjuk az egyik szlovák nyomtatvány egész címoldalát betöltő metszeten, melyen a keresztet tartó Krisztus oldalából kifolyó vért egy angyal kehelyben fogja fel, felül két angyalfej lebeg (6. kép). A Krisztus-ikonográfiájánál kell megemlítenünk két külföldi búcsújáróhelyhez kapcsolódó ábrázolást. Az egyik a wies-i kegyhely oszlophoz kötözött, megostorozott Krisztus-kegyszobrát mutatja fülkében. A másik a walldürn-i szent vér korporáléhoz fűződő legendát jeleníti meg, amint a felborult kehelyből kiömlő vér sugaraiból a megfeszített Krisztus alakja és újabb Krisztus-fejek bontakoznak ki. A metszet föltehetően német előképek alapján keletkezett (BRÜCKNER 1958. 33. képen hasonló megoldású címlap az 1800 körüli időkből).

A Krisztus-szimbólumok közül leggyakrabban a kereszt fordul elő. A budai Landerer egyik német nyelvű énekfüzetén kettős, ovális vonalkázott és növényi keretben térhatású kereszt, szárain JNRJ JESUS MARIA JOSEPH felirat. Az egyik szlovák nyelvű kiadványon sötét háttér előtt sziklákra állított egyszerű kereszt. Nyomdai keretdíszekből állította össze a címlapot díszítő keresztet és a mellette álló gyertyatartókat a *Négy szép új istenes énekek* váci nyomdása. Az arma Christi rendkívül részletes, kifinomult, már-már misztikába hajló, német eredetre valló ábrázolása az egyik impresszum nélküli német nyelvű imádságos füzet címlaján fordul elő. Az INRI feliratú feszület tövében nagy szív, melynek szilvamag alakú sebhelyében koronás nőalak (Mária?) látszik². A kereszt jobb oldalán az oszlop tetején kakas, az oszlop tövében kockák, oldalán töviskorona szegekkel, kötél, ostor, nádszál és égő fáklya. Baloldalt álló létra, tövében kézmosótál kancsóval, a létrára erősítve zacskó pénz, kalapács, lándzsa, fogó és spongya. A Krisztus öt sebe-rózsafüzért látjuk az egyik vegyes összetételű, Pesten 1792-ben kiadott füzet címlapján: az INRI feliratú kereszt függőleges szárán felül töviskorona, a vízszintes szár két végére akasztva rózsafüzér,

² Jézus szívét az arma Christit vivó gyermek Jézussal ábrázolja például HAJNAL 1629. a 10. elmélkedés illusztrációján.

6. kép. Feltámadt Krisztus kereszttel. Címoldal, 1790 körül, fametszet. Nábožná Pjsen o Vmučenj Pána Gejšse Krysta. H. n., é. n., ny. n. (W Skalicy, 1790 körül, Skarnyč!?) (OSzK Knyt sz. n.)

7. kép. Mária fej. Címkép, 1798, fametszet. A Bóldogságos Szűz Máriának tiszteletére, Szent Kázmír, Lengyel Ország' Királyja által költt, és Deákbold Magyar nyelvre tétetett ének. Vác, 1798. Gottlieb Antal. (OSzK Knyt 716).

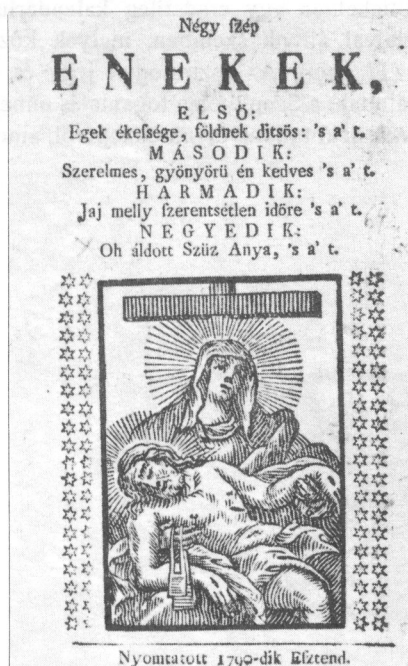
melynek nagyobb „szemein” ovális keretben Krisztus öt sebe, két további mezőben kereszttel elválasztva két arc látható. Egy-egy Sopronban nyomtatott német és magyar nyelvű kiadványon találkozunk az Agnus Dei szimbólummal. Az utóbbin a bárány könyvön áll, az oldalából kiömlő vér kehelybe folyik, a bárány jobb mellső lábával zászlós keresztet tart. Utolsóként említjük az 1793-ban nyomtatott *Két szép istenes énekek* kisméretű címlapmetszetét, melyen az egyik kezével áldást osztó felnőtt (!) Krisztus félalakja és a világot jelképező gömb látható. Alatta a felirat: „Jesus Amabilis” egy másik ikonográfiai típusra, az ugyancsak földgömbbel ábrázolt gyermek Jézusra utal, itt tehát a metsző ikonográfiai tévedésére és technikai fogyatékoságára egyaránt gondolhatunk.

Talán még a Krisztus-ikonográfiánál is változatosabbak a Mária-ábrázolások. Jó előkép felhasználására és ügyes kezű fametszőre kell gondolnunk annál a mellképszerű ábrázolásnál, amely ovális keretbe foglalva, mellére tett kézzel jeleníti meg Máriát (7. kép). Mária életéből találkozunk az angyali üdvölet bemutatásával: ugyanaz a metszet egy soproni kiadvány két kiadásán és egy pozsonyi nyomtatványon fordul elő (RIEDL-KLIER 1958. 37. 1. kép). A belül ovális, kívül négyszögletes keretbe foglalt képen Mária karosszékben ül, előtte könyv. Az ajtón benyitó angyal felemelt kézzel és liliummal, futva közeledik, fölötte a Szentlélek galamb formájában. Mária leggyakrabban a gyermek

Jézussal fordul elő: holdsarlón áll, háromszögletű palástban koronával; kezében joggal, mindkettőjük fején korona, mandorlában és szabálytalan növényi ornamentikával körülvéve; sugárkoszorúban, rózsafüzérrel keretezve, a sarkokon egy-egy angyalfej (uo. 133. 1. kép); Mária kezén skapuláré, körülöttük virágkoszorú, alul és fölül hullámvonalas szalag; a skapuláréban Mária nevének rövidítése, alul DECOR CARMELI felirat. Ezeknek az ábrázolásoknak egy része föltehetően valamelyik ismert kegyképtípusra megy vissza, a nagyméretű stilizálás azonban lehetetlenné teszi az azonosítást. Mária és a felnőtt Jézus egymással szembenéz, ovális keretbe foglalt mellképe két soproni német nyelvű kiadványon látható (uo. 108. 1. kép).

A Fájdalmas Anya (Pietà) ikonográfiai típusát két metszet képviseli. Krisztus kezének ügyes vonalvezetése és Mária ruhájának redőzése alapján jó grafikai előképre kell gondolnunk a *Négy szép énekek* című, 1790-ben kiadott nyomtatvány címlapmetszeténél, melyen Mária keze skapulárét tart (8. kép). A másik metszeten Mária szívében tör, az ölében tartott Krisztus kissé esetlen megoldással félig ülő tartást mutat. Ugyancsak kétszer találkozunk a Hétfájdalmú Szűzanya ábrázolásával. Többszörös keretbe foglalva, alul MATER DOLOROSA felirattal látjuk *A hét mennyei szent zár* impresszum nélküli kiadásán (9. kép). Német előképre mehet vissza a dettelbachi kegyképhez szóló imádságot tartalmazó füzet címlapmetszete, amelyet látható módon olyan mester készített, aki nem ismerte az

8. kép. Fájdalmas Anya skapuláréval. Címkép, 1790, fametszet. *Négy szép énekek*. H. n. 1790. ny. n. (OSzK Knyt 710).

9. kép. Hétfájdalmú Szűzanya. Címkép, 1793 körül, fametszet. *A hét Mennyei Sz. Zárók Imádsága...* H. n. é. n. ny. n. (Vác, 1793 körül, Gottlieb?) (OSzK Knyt 2832)

eredeti kegyképet. Míg ugyanis a dettelbachi kegykép egy baldachin alatt elhelyezett Pietà, metszetünk INRI feliratú kereszt előtt, szívében hét törrel ábrázolja Máriát, akinek lábánál ovális keretben olyan koronás M betű, melynek középső szárát fordított S fonja át. A Mária ölében fekvő Krisztus lelógó kezénél töviskorona, a háttérben városrészlet. Hasonlóan „téves” ikonográfiájú dettelbachi nyomtatványok német területről is ismeretesek (DÜNNINGER 1979. 89–90, 104). Mindez arra utal, hogy a nyomdák nem törekedtek mindig a szövegnek megfelelő ikonográfia alkalmazására: a többféle típus összeolvadásából keletkezett metszet a szemlélő számára mintegy megkönnyítette az éppen keresett ábrázolás „megtalálását”.

Mária megkoronázásával a már említett rézmetszeten kívül fametszeten is találkozunk: Mária felhőn térdel, balról Jézus, jobbról az Atya teszi fejére a koronát, középen fent galamb képében a Szentlélek. A kompozíció kidolgozottsága, lendülete ebben az esetben is jó grafikai előképre enged következtetni. Az *Öt igen szép istenes énekek* című, Mária-énekeket tartalmazó ponyvafüzet címlapját díszíti az egyetlen ismert Immaculata-ábrázolás: Mária a kígyóval övezett földgömbön és holdsarlón sugárkoszorúban áll, kezében liliom, feje körül öt csillag. Jobbra a felhőben az Atyaisten kormánypálcával, a bal felső sarokban egy kecskebak (10. kép). A ponyvafüzet a váci Gottlieb nyomdában jelent meg, s ugyanebből a nyomdából származik egy másik kiadvány, melynek címlapmetszetén föltehetően Szt. István királyt látjuk, a kecskebakhoz hasonló módon a bal felső sarokban elhelyezett skorpióval. Itt föltehetően egy eredetileg kalendárium illusztrációnak készített hónapkép sorozat darabjaival állunk szemben, melyek közös jellemzője az asztrológiai jegyek szerepeltetése (11. kép). Az asztrológiai jegy és az ábrázolások között azonban nehéz összefüggést találnunk: a Szeplőtelen fogantatás ünnepe nem a bak által jelzett időszakra esik, s Szt. Istvánnak sem tudunk olyan ünnepéről, amely a skorpió jegyében lenne található.

10. kép. Immaculata (hónapkép a bak asztrológiai jegyével?). Címkép, 1791 körül, tametszet. *Öt igen szép istenes énekek*. Vác, é.n. Gottlieb Antal. (OSzK Knyt 721)

II. kép. Szent István király (hónapkép a skorpió asztrológiai jegyével?).
Címkép, 1791, fametszet. Három szép új énekek. Vác, 1791. ny. n. FSZEK
Budapest-gyűjt. (B245/1/1791)

Máriához kapcsolódik a Gritner által készített, Szt. István följánlja a koronát Máriának témájú kompozíció, mely a Patrona Hungariae-gondolat képi megfogalmazása az anyagban. A Regnum Marianum-eszme allegóriájával találkozunk egy 1792-es pécsi kiadvány fejlécén: díszes rokokó keretezésben hármashalom fölkelő nappal, melynek felirata: Crescit eundo. Ugyanennek a kiadványnak a címlapján díszes Mária-monogram. A betűket csillag alakú sugárnyaláb keretezi, körben növényi ornemens, melyen különféle Mária-szimbólumok: jobbra torony, középen tükör, alatta mérleg, balra ajtó. Levél- és virágkoszorúba foglalt Mária-monogram címlap-vignettaként más kiadványban is előfordul (RIEDL–KLIER 1958. 99. 2. kép).

A Mária-búcsújáróhelyek kultusz tárgyainak metszeteivel rendszerint az adott kegyhelyhez kapcsolódó búcsús énekeket, imádságokat – vagy ezeket is – tartalmazó kiadványok címlapján találkozunk. Ezek a metszetek mintegy a búcsú emlékezetét őrizték, meghosszabbították azok hatását, s bennük az eddig jórészt csak távolról tisztelt csodatévő kép másolatát a zarándok most már magánál tarthatta. Másfelől mivel ezek a metszetek és szövegek bizonyos táji sajátosságokkal, az adott kegyhelyre jellemző vonásokkal rendelkeznek, eladásukra elsősorban magán a kegyhelyen vagy annak vonzáskörzetében lehetett számítani, így ezeknek a kiadványoknak jelentős kultuszterjesztő szerepe volt. A celdömölki kegyképnek német nyelvű ponyvafüzeteken többféle ábrázolása is ismert. A

leggyakrabban feliratos keretben van, koronáját két angyal tartja (uo. 57. 1. kép), egy esetben a magyar címerrel fordul elő (uo. 57. 4. kép). A keret nélküli változaton a két angyal jobbában rózsza, s megjelenik a kegykép fogadalmi tárgyak kíséretében is (uo. 57. 2. kép. – Vö: SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987. nr. 61–76). A sasvári Pietà megtalálható egy német és egy szlovák nyelvű búcsús kiadványon. Ez utóbbi a Pietàt az eredeti kegyképnek megfelelően, baldachin alatt ábrázolja, a nyomdadíszekből összeállított keretezésben (12. kép) (Vö. SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987. nr. 279–319). Kétféle változata ismert az óhegyi kegyszobornak is. A legfontosabb attributumok (a gyermek Jézus, holdsarló, Mária fejére két angyal teszi a koronát) mindkettőn megtalálhatók, de míg a német nyelvű kiadvány címlapját díszítő metszetben Jézus – helyesen – a jobb oldalon, a szlovák nyelvű kiadványon a bal oldalon látható. Mindkét metszet meglehetősen gyakorlatlan kézre vall: a német füzet metszetének készítője alig néhány vonallal emelte ki az alakokat, a szlovák kiadvány metszetének mestere pedig csaknem kizárólag párhuzamos vonalakkal, darabosan dolgozott. Ez utóbbi metszet alatt a figyelmet a kegyhelyre irányító felirat olvasható: *Obraz Panny Marye, Starohorskeg, nedaleko Banské Bystricy* (uo. nr. 364–368).

A solymári kegyképét ábrázoló metszettel ugyanannak a kiadványnak német és magyar nyelvű kiadásán egyaránt találkozunk; ez utóbbin a metszet a dűcot már valamivel kopottabbnak mutatja. Ugyanez figyelhető meg egy magyar nyelvű kiadvány két különböző

12. kép. Sasvári Pietà. Címkép, 1734(?), fametszet. Nowá Pjsen k Milostiweg Panné Marygi Bolestneg, Pri Ssasstjné... H. n., é. n., ny., n. (W Presspurku, 1734, Royer?) (OSzK Knyt 2993)

13. kép. A kolozsvári kegykép. Címkép, 1760 körül, fametszet. (Ez a kép a csuda-tévo Képhez értetett.) H. n., é. n., ny. n. (Töredék) (OSzK Knyt sz. n.)

kiadásán, melyek címlapja a budapest-krisztinavárosi kegyképet ábrázolja: az A kiadás metszetének éles rajzú, tiszta vonalú lenyomata arról tanúskodik, hogy a dűcöt korábban alig használták, a B kiadás metszete viszont az elmosódott, rosszul rajzolt lenyomat miatt jól láthatóan kopott, elhasznált dűcről készült (uo. nr. 50–54). A sugaras keretezésből a Napbaöltözött asszony szegedi kegyképére kell gondolnunk a *Négy istenes énekek* címlapmetszeténél, s a szegedi kegykép egyik rézmetszetű előképe alapján készülhetett az egyik szlovák nyelvű kiadványnak az eredeti felhőperspektívát síkhatására redukált formában visszaadó címlapmetszete is (uo. nr. 336–339). Egy-egy kiadványról ismerjük a győri (uo. nr. 99–105), a tétszentkúti (uo. nr. 353–354), a máriavölgyi (uo. nr. 201–220. Vö: RIEDL–KLIER 1958. 57. 3. kép), a máriabesnyői (uo. nr. 159–161), a kismartoni (uo. nr. 114–129) és a nagyszombati (uo. nr. 224–242) kegyképet. Csaknem biztosra vehető, hogy a kolozsvári Madonnát ábrázoló fametszet előképe Pázmány Péter *Imádságos könyve* 1702-es kiadásának egyik egész oldalt betöltő szövegközi rézmetszete vagy annak egyik másolata volt (13. kép) (uo. nr. 136–145. – B. NAGY 1977. 24–31. 10. kép).

A szentek ábrázolásai közül említettük már a Szt. Istvánt és a Szt. Lászlót bemutató fa-, a Gonzágai Szt. Alajost és a Nepomuki Szt. Jánost megjelenítő rézmetszeteket. Nepomuki Szt. János fametszetes ábrázolásai közül kiemeljük az egyik szlovák nyelvű kiadvány címlapmetszetét, amelyen két angyal által tartott koporsó-ereklyetartója, rajta nyelvereklyéje látható. Egy másik szlovák nyelvű kiadványon apró ovális csillagos keretben

mellképe jelenik meg, kétoldalt stilizált pálmaágak és csillagok. Szokásos egészalakos képét látjuk egy német nyelvű kiadvány címlapján, kezében kereszt és pálmaág, lábánál szájára mutató angyal pálmaágot tart. Megkülönböztetett figyelmet érdemel egy Budán kiadott német nyelvű nyomtatvány teljes oldalt betöltő, aprólékos kidolgozású címlap-metszete (TÜSKÉS–KNAPP 1988. 330. 26. kép). Ezen a szent díszes ornátusba öltözve, saktáblaszerű alapon áll, mellette állványon könyv, baljában pálmaágot, jobbában kivirágzott fészületet tart. A saktábla motívum a kompozícióban részben a figyelem fölkelését szolgálja, ugyanakkor azonban a középkori ikonográfiában az élet és a világ szimbóluma is. Ilyen értelmű alkalmazása itt aligha véletlen, amint azt az egyik *ecce homo* ábrázolás ugyanilyen kiképzésű előtere bizonyítja. A kivirágzott fészület is középkori, az életet és a feltámadást jelképező motívum, barokk kori alkalmazása nem túlságosan gyakori. A kép háttérében a vízbedobás jelenete: a hídon fegyveresek, a szent fejjel lefelé éppen a víz felé zuhan. A szentek azonosíthatatlan megjelenítésén kívül találkozunk még Péter apostollal, valamint a Háromkirályoknak a betlehemi jelenettől független, önálló ábrázolásával. A Háromkirályokhoz szóló imádság címlapmetszetén a baloldali király felemelt kézzel a jobboldalt ábrázolt sátor fölött lévő csillagra mutat, a másik két király mellén összefont karral szembefordulva áll.

A szentségek közül egyedül az oltáriszentség ábrázolása található meg a kiadványokban. Két különböző váci nyomtatványon fordul elő az a megoldás, amelyen középen felhőkön nyugvó monstrancia látható, kétoldalt egy-egy imádó szárnyas angyal. Hasonló a szerkezete egy másik metszetnek, melyen melyen a monstrancia helyett kehely áll, fölötte IHS betűkkel ostya (Vö. RIEDL–KLIER 1958. 20). Az attribútumaikról felismerhető, kétoldalt térdelő Péter és Pál apostol tartja a monstranciát egy 1784-ben Nagyszombatban megjelent szlovák nyelvű kiadvány teljes címlapját betöltő, igényes metszeten. A monstrancia körül angyalfejek, alul vonallal elkülönítve, de közös keretben dicsőítő felirat olvasható: *Laudetur sacro-sanctissimum sacramentum altaris (14. kép)*.

Az eddigi ikonográfiai vizsgálat során kizárólag katolikus kiadványokkal foglalkoztunk. Amikor azonban a következő nagyobb ikonográfiai egységet, a végső dolgokhoz (halál, ítélet, tisztító tűz) kapcsolódó ábrázolásokat vesszük sorra, a protestáns és a felekezeti szempontból bizonytalan jellegű ponyvafüzeteket is be kell vonnunk az elemzésbe. A bűnbánati énekeket tartalmazó kiadványok halál-szimbóluma rendszerint a koponya keresztbe tett csontokkal, egy esetben a koponyát koszorú övezi. Más alkalommal a koponya oszlopfőn nyugszik, mellette homokóra és kereszt, egyszer kakassal koronázott órát látunk, amely tizenkettőt mutat. Megjelenik a halál kerítésnek támaszkodó csontváz alakjában, kezében kaszát és homokórát tartva. Szárnyas homokóra, kasza és lombos gally utal a halálra *A pokolban kínlódó dúsgazdag históriájának* egyik kiadásán, ugyanennek a műnek egy másik kiadásán már az ítéletre utaló Justitia-szobrot látunk. A bűnbánati énekeket tartalmazó füzetekben az ítéletre rendszerint angyal figyelmeztet: két térdelő puttó nyitott könyvet és koszorút tart; stilizált környezetben trombitát fúvó koronás angyal, másik kezében sarló. Ez utóbbi kidolgozottabb változatban ugyanennek a műnek egy másik kiadásán is szerepel. A harmadik kiadáson négy, egymásnak háttal álló zászlós harsonájú angyal látható. A legszemléletesebb az a kompozíció, amelyen egy szárnyas angyal pajzsos és sisakban, lángpallossal sújt le az alatta lángokban fetrengő ördögre.

14. kép. Szent Péter és Szent Pál az oltáriszentséggel. Címoldal, 1784, fametszet. (Laudetur sacro-sanctissimum sacramentum altaris.) W Trnawé, 1784. Universitas. (OSzK Knyt 2841)

Csak áttélesen utal az ítéletre a pokol és a menyországba vezető út plasztikus leírását tartalmazó kiadvány címlapja: növényi keretezésben lépő puttó (Ámor?), baljában íjat, jobbában nyilat tartva, bal oldalán tegez. Egy német nyelvű bűnbánati ének két kiadásán találkozunk a tisztító tűzben szenvedő lelkek kétféle ábrázolásával. Az egyik metszeten a mennyek királynéja kapuív fölött, melyben a tisztító tűzben szenvedő lelkek látszanak. A másikon felhőkön trónoló szentcsalád, fölötté galamb képében a Szentlélek, alatta a tisztító tűzben szenvedő lelkek.

A katolikus kiadványokban az eddig említetteken kívül további szimbólumokkal is találkozunk. Az Istent illetve a Szentháromságot jelképező háromszög különféle keretezésben, címlapon (RIEDL–KLIER 1958. 37. 3. kép) és fejlécen egyaránt megjelenik. Az egyik záródíszben kettős körkeretben felhők fölött az Atya, Fiú, Szentlélek trónol. Többféle megoldást mutatnak az egyház szimbólumai is. Az egyik záródíszben nap-háttér előtt nőalak a hit, remény, szeretet és a törvény jelképével. Ettől eltér az egyik alkalmi nyomtatvány címlapvignettája, melyen egy térdelő nő kezét az ég felé emeli, előtte nyitott könyv, a háttérben hegyek mögött fölkelő nap. Az egyház áldozatát jeleníti meg az a címlapmetszet, melyen ovális keretben imádkozó nőalak, előtte könyv és oszlopon égő tűz, mellette korsó, alakját a felhőből előtörő fénysugár világítja meg. Néhány esetben találkozunk az ún. jezsuita-címer alkalmazásával: sugaras vagy ornamentális keretben, töviskoszorúban,

kétoldalt lebegő angyalokkal (RIEDL–KLIER 1958. 99. 1. kép). Szimbolikus jelentéssel áll előttünk a Szt. István jobbjának Budára történt translációja alkalmából kiadott nyomtatványon a budai királyi palota föltehetően rézmetszet után készült címképe, valamint ugyanennek a nyomtatványnak egy másik kiadásán a szentkorona apró záróábrája. A mű egy újabb kiadásán a szöveghez szorosan nem kapcsolódó címlapmetszetet (stilizált tájban fa, előtte különféle hangszerek) és záróképet (állványon irattekercs, fölötté nyitott könyv) találunk. Csak áttételesen kapcsolódik az ítélet borzalmait leíró füzet tartalmához az egyik kiadás záróképeinek olvasó szerzetese, és egy másik kiadás címlapjának ovális keretezésű antik mellszobra. Minden tartalmi összefüggés nélkül előfordul még a három angyalfej és a szárnyas angyalfej szimbóluma, valamint a szökőkút motívuma középen puttófigurával (KATONA 1900. 298).

Ikonográfiai csoportba nem sorolható, a szöveg tartalmához azonban szorosan kapcsolódó, narratív szerkezetű ábrázolással kizárólag epikus szövegeket tartalmazó ponyvafüzeteken találkozunk. A *tékozló fiú históriája* 1714. évi kiadásának címlapját a következő jelenet díszíti: szobabelső asztallal, körülötte négyen ülnek, balról nőalak az ajtón át tálat hoz be, mellette kandalló, amely mögött még egy felszolgáló félalakja látszik. A szoba hátsó falán nyílás, ezen át az égbe (?) látni, ahonnan felhőtől övezve egy alak edényből leönt valamit (hónapkép a vízöntő asztrológiai jegyével?). Az asztal körüli társaság utalhat a tékozló fiú mulatozásaira, esetleg a hazatérése után tiszteletére rendezett lakomára (15. kép). Az 1790. évi kiadás címlapján újabb jelenet: szántóföldön az előtérben vetést végző alak, mögötte eke lóval, a háttérben ház füstölő kéménnyel, jobbra a levegőben madarak. A kép föltehetően a tékozló fiú ellentétére: otthon maradt és szorgalmasan dolgozó testvére utal, s ezzel a szöveg egyik erkölcsi tanulságát állítja az olvasó elé. A zabolátlan táncolókról szóló verses exemplum egyik kiadásának címlapmetszetén táncoló párt látunk, amely mintegy összefoglalva jeleníti meg a kiadvány tartalmát.

15. kép. Asztali jelenet (hónapkép a vízöntő asztrológiai jegyével?). Címkép, 1714, fametszet. Historia... a tékozló fiúról. Mellyhez adatván két Pénitentiális Énekek... H. n. 1714. ny. n. (OSzK Knyt 2850)

Mindebből kitűnik, hogy a ponyvafüzetek bizonyos határokon belül változatos ikonográfiai tartalommal jelentek meg, amely többnyire illeszkedik a szövegekhez, s jól tükrözi a 18. század vallásos gondolatvilágát. Ehhez a tematikai változatossághoz a formakincs viszonylagos szegényessége társul, a különböző metszők sokszor tipológiailag egymáshoz hasonló modelleket használtak. A metszetek leggyakrabban olyan témákat ábrázolnak, amelyek templomok és búcsújáráshelyek műalkotásain – freskókon, táblaképeken, szobrokon és domborműveken – mindenütt láthatók voltak. A konkrét előképek megtalálása ezen túlmenően azért is jelent csaknem áthidalhatatlan nehézséget, mert az anyag túlnyomó részét kitevő fametszetek többnyire végtelenen stilizált, leegyszerűsített megoldásokat mutatnak. Az elbeszélő tartalom nélküli kiadványoknál az előállítók rendszerint dekoratív metszetek alkalmazására törekedtek, amelyek önmagukban is megállnak, autonóm jellegűek, s nincsenek közvetlen kapcsolatban az adott szöveggel. Itt a metszetek a szöveg alátámasztását szolgálják, s legtöbbször csupán hangulati egyezés van a kép és a szöveg között. Az epikus szövegeknél néhány alkalommal megfigyelhető a törekvés, hogy a szöveg központi gondolatát vagy jelenetét informatív képben ragadják meg, s hogy a metszetek a mű tartalmához kapcsolódjanak. A legtöbb esetben azonban nem feltételezhető, hogy a metszetek az adott kiadvány illusztrálására készültek: rendszerint előbb volt készen a nagy kifejezőerejű, a korábbi nyomtatványtól függetlenné vált illusztráció, s ezeket alkalmazták az újabb szövegekhez. Számos példát találtunk az illusztrációk többszöri felhasználására egymástól különböző szövegek esetében gondolat-társítás vagy hangulati egyezés révén, ami a könyvkiadásban is bevett gyakorlat volt (Vö. HOLL 1980. 63–75, 105–129). Másfelől az is gyakran előfordult, hogy a különböző kiadások példányai egymástól eltérő metszettel, címlapvariánssal kerültek forgalomba.

Stílus

Az illusztrációs anyag stílusának jellemzéséhez a figurális ábrázolásokon kívül nagy segítséget nyújtanak a tipográfia gyakran csupán kiegészítő módon, fejlődésként vagy záróképként alkalmazott ornamentális elemei. Az első, ami szembetűnik: a különféle történeti stílusok párhuzamos jelenléte, amit kiegészít a stílusok egy kiadványon, sőt néha egyetlen metszeten belüli keveredése. A néhány rézmetszet viszonylag egységes képet mutat: a készítőik egyéni jellegzetességei mellett az érett és a késő barokk stílusjegyeit hordozzák. Nagy részük a nagyszombati Jezsuita nyomdához kapcsolódik, amely a barokk ízlés egyik legjelentősebb nyomdai képviselője volt (SZENTKUTY 1940. 33). Összetettebb a kép a fametszetek és a nyomdai ornamentelek esetében, amelyeken a reneszánsz elemektől kezdve a barokk különféle változatain át a rokokó jegyekig gazdag változatosságot találunk. Ez a jelenség részben a nyomdakészletek hosszú utóéletével, részben az új stílusjegyeknek a nyomdászat terén történt gyors lecsapódásával magyarázható. Kivételes esetben a fametszetek és a tipográfiai elemek stílusa segíthet a kiadványokat előállító nyomdák azonosításában. Így például Tótfalusi Kis Miklós későreneszánsz nyomdadíszzeivel találkozunk *A tékozló fiú* és *Mária Magdolna históriájának* Kolozsvárott, a század első felében nyomott példányaiban: stilizált geometrikus ornamentelek, illetve koronás tükör növényi keretezésben; geometrikus indás fonadék; olaszorsói; csúcsára állított háromszög

alakú stilizált növényi ornamentals. A *tékozló fiú* *historiájának* 1714-es, ismeretlen helyen megjelent kiadását a címlap-ábra reneszánsz kandallója és a zárókép virágvázája, valamint az 1746-os, ugyancsak helynév nélküli kiadást a címkép indás-leveles-kacsos szimmetrikus ornamente alapján egyaránt a kolozsvári nyomda munkájának tekinthetjük. *Mária Magdolna* *historiájának* 1735-ös, helynév nélküli kiadását a reneszánsz címkép és záróábra alapján föltehetően ugyancsak a kolozsvári nyomdának tulajdoníthatjuk (Vö: SZENT-KUTY 1940. 24–30). A *tékozló fiú* 1790-ben ismeretlen helyen megjelent kiadásán azonban már nem reneszánsz vagy barokk, hanem rokokó záródísszel, szőlőt csipegető madárral találkozunk. A történelmi énekek illusztrációi közül a stílusok keveredésére jó példa a *Judit* *historiájának* címlapján látható ovális tükör faragott indás keretben, amely az ornamentális és természetes elemek együttes felhasználását mutatja. A reneszánsz szalagdísz és a barokk levéldísz egy metszeten való kevert alkalmazására találunk példát az egyik Hétfájdalmú Szűzanyát ábrázoló fametszet díszes keretezésében. A nyomdászatanban az 1760-as évektől tért hódító rokokó ízlés egy kiadványon belüli következetes alkalmazására szolgál példával a budai Landerer egyik 1771-es ponyvafüzetének címlapvignettája, fejléce és záródíszé.

A fametszetek másik csoportját semmiféle stílus-kategóriához nem tudjuk kapcsolni. Ezek nyilvánvalóan különböző időkből származnak – az impresszumban olvasható évszámok gyakran évtizedekkel azelőtt készült metszeteket takarnak –, a dúcokat a nyomdák folyamatosan állították elő és gyűjtötték. A fametszetek közös jellemzője a vonalak és arányok egyszerűsítése, a grafikai és metszési technikák elemi ismerete, a tömörített kifejezőmód és forma, a kompozíciók időtlennek ható szerkesztése és a stilizálás. Mindezek következtében a korstílus jellegzetességei és stílusfejlődés nyomai nehezen fedezhetők fel rajtuk. A más technikával készült előképek (festmény, üvegekép, rézmetszet) felhasználása esetén megfigyelhető a technika változásának hatása az ábrázolásra. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a metszők régebbi (esetleg még középkori) fametszetek után dolgoztak. Egyéni jellegzetességek a vonalak áttörésében, metszésében, a részletek gazdagságában, a háttér kidolgozottságában és a mélységi dimenziók érzékeltetésében figyelhetők meg, ezek azonban ritkán adnak lehetőséget a metszetek stílusbeli rokonságának, esetleges összetartozásának megállapítására. Így például viszonylag egységes képet mutatnak az impresszum nélkül megjelent, s föltehetően a szakolcai vagy a besztercebányai nyomdákhöz köthető szlovák nyelvű kiadványok egy részének több kéz munkáját mutató címlapmetszetei (Vö. BÁLENT 1947). A megoldás igényessége alapján föltehetően egy kézre gondolhatunk néhány, csak évszámmal megjelent, helyhez nem köthető magyar nyelvű énekfűzet címképénél. További kapcsolatok keresése a kutatás mai állásánál felelőtlen volna. Az ábrázolások keletkezés- és hatástörténetének részletesebb megismerése majd csak a metszeteket előállító mesterek (műhelyek)³ működésének rekonstrukciója, a sokszorosított grafika más műfajaival és a 19. századi ponyvafüzetek illusztrációs anyagával történt összevetés után válik lehetővé.

³ A volt Szolnok–Doboka megyei Hósdáton például 1800–1860 között nagyméretű lapokat előállító fametsző műhely működött. A falu lakói között a termékek eladásával foglalkozó képzárusok is voltak. Vö. VISKI 1931.

IRODALOM

- BERTARELLI, A.–NOVATI, F.
1911 Piano analitico della Mostra d'Iconografia Popolare Italiana. Roma
- BÁLENT, B. C.
1947 Banskobystrické púťové tlače. Martin
- BRÜCKNER, W.
1958 Die Verehrung des Heiligen Blutes in Walldürn. Aschaffenburg
- DÜNNINGER, H.
1979 Maria siegt in Franken. Die Wallfahrt nach Dettelbach als Bekenntnis. Würzburg
- GARAS Klára
1960 Franz Anton Maulbertsch. Budapest
- HAJNAL Mátyás
1629 Az Jesus szívét szerető szíveknek ájtatosságára... Bécs
- HOLL Béla
1980 Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Budapest
- KATONA Lajos
1900 Az ünneprontók. Ethnographia XI. 297–309.
- B. NAGY Margit
1977 Adalékok a mikolai Mária-ikon történetéhez. In: Stílusok, művek, mesterek. 24–31. Bukarest
- PATAKY Dénes
1951 A magyar rézmetszés története. Budapest
- RIEDL, A.–KLIER, K. M.
1958 Lied-Flugblattdrucke aus dem Burgenland. Eisenstadt
- SZENTKUTY Pál
1940 Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Budapest
- SZILÁRDFY Zoltán
1981 Magyar barokk szentképek. Művészettörténeti Értesítő. 114–135.
- SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva
1987 Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Budapest
- THIEME, U.–BECKER, F.
1907–1950 Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler. Leipzig
- TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva
1985 Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből. Irodalomtörténeti Közlemények 89. 415–436.
1988 Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében (Kvantitatív elemzési kísérlet). Ethnographia IC. 330–356.
- VAYERNE ZIBOLEN Ágnes
1981 Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai. Ars Hungarica 2. 225–231.
- VISKI Károly
1931 Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie. Budapest
- WEINER Piroska
1964 Formes à pain d'épice en bois sculpté. Budapest

ILLUSTRATIONS IN 18TH CENTURY POPULAR RELIGIOUS
LITERATURE

Illustrations played an important role in spreading 18th century religious publications. The authors of this article surveyed more than three hundred publications published in Hungary. Two thirds of these contained illustrations. In the course of their analysis, special emphasis has been placed on aspects of the history of communication, and intentional and functional approaches. The overall majority of the illustrations ornamenting popular pamphlets were xylographs. Only in few cases can the producers of these xylographs be identified. Copperplate engravings are easier to identify (ill. 1–3).

Of the most important iconographic types, the authors first focus on the great number of representations depicting Jesus Christ. Scenes from the Passion are frequent (ill. 4–6). There exist varied representations of the Virgin Mary (ill. 7–10). There are also some illustrations representing Hungarian saints (ill. 3 and 11). Engravings of cult-objects in locations of 'Mary-pilgrimages' can usually be seen on the title-pages of publications containing songs and prayers in connection with the shrines. These engravings preserved the memory of pilgrimages—hence, they had a significant cult-spreading role (ill. 12–13). Among sacraments, it is only the Eucharist that is represented in the publications (ill. 14). In addition to Catholic publications, the illustrations of a smaller number of popular Protestant pamphlets (death, judgement, Purgatory, etc) were also analyzed by the authors.

A stylistic analysis of the illustrations demonstrates the simultaneous appearance of various historical styles within one single engraving. The few copperplates, however, bear the stilistic characteristics of a late Baroque style. The majority of them originate from the Jesuit printing house in Nagyszombat which was one of the most important representatives of the Baroque style. The xylographs represent a rich variety of artistic influences, from Renaissance elements through Baroque characteristics to rococo traits. Another set of xylographs are impossible to assign to any stylistic category.